

LÁZCSILLAPÍTÓ

Versrovatvezetőknek

Csillapul majd a posztmodern-láz is!
Járvány hozta, az is viszi el.

Ha ki vasgolyót ültet a földbe,
várhat arra, amíg az kikel!

Én úgy gondolom, szembeötlő:
ki a dilettáns, ki a költő.

SZÉLKAJAS

El-eltűnődöm ezen
a szélkajak emberen:

mi lesz veled, uramisten,
ha egyszer beáll a szélcsend!

Szalai Júlia

AZ ELISMERÉS POLITIKÁJA ÉS A „CIGÁNYKÉRDÉS” (I)

**A többségi-kisebbségi viszony néhány
jelenkori problémájáról**

Bevezető megjegyzések

Az elmúlt években a „cigánykérdés” nagy port kavart konfliktusai rendre a romák erőszakos szegregálásának – nemegyszer kifejezett gettósításának – hol itt, hol ott kezdeményezett helyi akcióival kapcsolatban robbantak ki. Az elkülönítés nem kötődött egyetlen régióhoz vagy a települések meghatározott típusához: volt dunántúli botrány éppen úgy, mint alföldi vagy észak-magyarországi; volt „gettóépítési” kísérlet városron

éppen úgy, mint faluhelyen, hanyatló vidéken éppen úgy, mint olyanon, amelynek a rendszerváltás megrázkódtatásaiban sikerült többé-kevésbé lábbon maradnia.¹ Ezekben a lokális, az országot azonban keresztül-kasul átszövő konfliktusokban mindegyre arról volt szó, hogy a helyi közösségek többségi társadalmá – adott esetben latba vetve akár a rendelkezésére álló hatalmi és erőszakszervezeti eszközöket is – a romákat fizikailag látványosan elkülönített lakhelyekre, intézményekbe, zárt kapcsolati rendszerekbe kényszerítette. A többségi kényszerrel szemben pedig maguk a romák hol mozgalmi megoldásokhoz, hol a kisebbségek alkotmányos jogait értelmező és védő ombudsman törvényességi beavatkozásához, hol a „betyárromantikát” sem nélkülöző, radikális önvédelmi eljárásokhoz folyamodtak. Az efféle szélsőséges ütközéseknek nemcsak a térbeli hálójá sűrűsödik, hanem előfordulásuk az időben is rendszerebbé válik. Ezt látszik jelezni, hogy a cigánygyerekeket egyre „szokásszerűbb” hatósági döntésekkel helyezik elkülönített iskolai osztályokba;² hogy a cigánycsaládokat immár kidolgozott ideológiákon nyugvó és formalizált hivatali „rutinokkal” rekesztik ki egyes önkormányzati segélyezési formákból;³ hogy a munkahelyi humánpolitika „bevett” és napi szinten érvényesített eljárása lett a munkaerő-felvétel bőrszín szerinti differenciálása⁴ stb.

Számításba véve, hogy az említett szegregálási kísérletek elsöprő többsége a cigányságot nem elsődlegesen anyagi vagy kulturális helyzete, hanem *etnikai mássága* miatt sújtja, talán megkockáztatható az az állítás, hogy a kilencvenes évek során a magyar–cigány konfliktus nemcsak intenzívebbé és mélyebbé vált, hanem a korábbiakhoz képest *dimenziót* is váltott: a feszültségek immár nem szociális, hanem többségi-kisebbségi mezben törnek maguknak utat. Persze nem arról van szó, hogy a cigányság gazdasági, szociológiai ismérvekkel jellemezhető helyzete az utóbbi években javult volna, s a szociális dimenziót ez szorította volna háttérbe. A rendelkezésre álló kutatási adatok ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak: akár a foglalkoztatási esélyeket, akár az iskoláztatást, a jövedelmi helyzetet vagy a lakásviszonyokat tekintjük, az olló a

¹ A szegregációs kísérletek térbeli szóródásának ténye már pusztán a sajtóhírek olvastán is nyilvánvaló. Elég, ha magunk elé idézünk néhány országos visszhangot kiváltó eseményt: az 1997-es ősz azóta szimbolikus jelentőségűvé vált székesfehérvári történéseit, a romák letelepedésének megakadályozását Sátoraljaújhelyen vagy a tiszavasvári „külön” ballagás esetét. És ha a sort folytatjuk a helyi sajtóorgániumok beszámolóival a cigányok számára kijelölt „külön” kocsmaokról, az iskolákban szervezett „külön” cigányosztályokról, a „csak nekik” fenntartott közmunkaprogramokról stb., akkor még világosabban áll előttünk, hogy a típusosan hasonló természetű konfliktusok gyakorlatilag az egész országot behálózzák, és jelentkezésük lényegileg független a cigányság településen belüli számarányától éppen úgy, mint az adott közösség életszínvonalától vagy a térség gazdasági potenciáljától. A konfliktusok kezelésmódja viszont már jellegzetes különbségeket mutat – igaz, kevésbé a földrajzi, mint inkább a társadalmi tér tagozódása szerint. Az eltérések háttérben mindenkor összetett társadalomtörténeti, gazdasági, szociális, kulturális és politikai meghatározottságok munkálnak. (E meghatározottságokról és regionális különbségeikről bővebben lásd az alábbi tanulmányköteteket: KISEBBSÉGSZOCIOLÓGIA [szerk.: Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária], ELTE Kisebbség-szociológia Tanszék, 1997; A CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGON [összeáll.: Kemény István; szerk.: Glatz Ferenc], MTA, 1999.)

² Dr. Loss Sándor és munkatársai: SZAKÉRTŐI ÉS REHABILITÁCIÓS BIZOTTSÁGOK HATÁSELEMZÉSE BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLEN MEGYÉBEN – 1998. Kézirat, Miskolc, 1999.

³ Kurdi Zoltán–Tóth Marcell–Vági Péter: ZALAKOMÁR. Munkaközi esettanulmány, 1998.

⁴ Interjúk cigány közhasznú munkásokkal és munkanélküliekkel, továbbá: Vági Péter: SZEKSZÁRD. Kézirat, megjelenés alatt.

többségi társadalom és a roma kisebbség között az évtized során szemlátomást nőtt⁵ – és ez még akkor is igaz, ha a folyamattal párhuzamosan a cigánytársadalom belső tagozódása is felerősödött. Inkább azt mondhatjuk, hogy a cigányság többségének leszakadását kísérő szociális konfliktusok *átfogalmazódnak*, és mintegy átítatják a „saját jogán” is éppen eléggé feszültségteli többségi-kisebbségi viszonyt. Az azonban, hogy ez az „átfogalmazódás” bekövetkezett, nem magától értődő fejlemény. Kissé mélyebbre kell ásunk értelmezéséhez, főleg pedig ahhoz, hogy következményeit számba vehessük. Mert a „szociális” mozzanat felolvadása a „kisebbségi” dimenzióban messze-menően befolyásolja a kialakulóban lévő kisebbségi intézmények arculatát és mindennapi használatát, továbbá, döntő hatással van a klasszikus szociálpolitikai ellátási formák működésmódjára is.

Az itt következőkben az előbbi értelemben vett „átfogalmazódás” kapcsán felvetődő néhány kérdésre igyekszem választ találni. Első lépésben a kisebbségi és szociális dimenziók összemosódásának történeti előzményeit kísérel meg kibontani. Ezt követően a jelenkori konfliktusok elemzését két nézőpontból végzem el: egyrészt a nem cigány és a cigány kisebbségek jelenlegi helyzetének vázlatos összevetésével, másrészt a „cigánykérdés” társadalmi kezelésének módozatait – ha mégoly áttételesen is, de – befolyásoló néhány nemzetközi fejlemény számbavételével. Az első típusú egybevetés révén reményeim szerint pontosabban elkülöníthetjük majd egymástól azokat a mozzanatokot, amelyek a cigányokkal kapcsolatos konfliktusokban „speciálisak”, és azokat, amelyeket demokratikus körülmények között a többségi-kisebbségi viszony annak „általános természete” szerint hoz felszínre. A második típusú – nemzetközi – összevetés révén pedig igyekszem legalább részleges választ találni arra a kérdésre, hogy az Európa-szerzte megélnékült többségi-kisebbségi konfliktusok térképén tartalma szerint hol helyezkedik el az a küzdelem, amelyet napjainkban a hazai cigányság folytat a maga közösségi önképének és politikai helyének megtalálásáért. Ebben az összefüggésben megkísérelm a többségi-kisebbségi viszony formalizált kereteinek kimunkálására tett néhány jogalkotói lépés rejtett értéktartalmának feltárását és értelmezését. Közelebről megvizsgálom majd azokat a törvényeket, illetve az Alkotmánybíróság és a kisebbségi ombudsman ama határozatait, amelyek közvetlen hatással voltak e viszony talán legfontosabb új keletű intézményesített formájának – a kisebbségi önkormányzatok rendszerének – megalkotására. Írásom zárásaként végül igyekszem röviden számba venni, hogy az új keretek között létrejött roma kisebbségi önkormányzatok néhány éves működése vajon segítette-e a „cigánykérdés” szociális és kisebbségi vonatkozásainak célirányos szétválasztását és hatékonyabb kezelését, illetve mélyítette- vagy enyhítette-e a lokális közösségek etnikai természetű feszültségeit.

A szociális kérdés kisebbségi átfogalmazódása

A szociális és kisebbségi dimenziók egybemosódásának társadalomtörténeti előzményei az elmúlt évtizedeknek a cigányság erőszakos betagozását célzó politikai kísérleteiben, pontosabban e kísérletek látványos – noha eleve „bekódolt” – kudarcaiban keresendők. Érdemes vázlatos formában felidéznünk, hogyan is ment végbe a folyamat.

⁵ Lásd az egyes témakörökkel foglalkozó összegző tanulmányokat a következő két kötetben: A CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGON (összeáll.: Kemény István, szerk.: Glatz Ferenc), MTA, 1999, illetve CIGÁNYNAK SZÜLETNI (szerk.: Landau Edit és Szalai Júlia), Új Mandátum – ATA, megjelenés alatt.

Tudjuk, a romák tömeges kényszerasszimilációja a késői szocializmus fejleménye volt. Távolról sem véletlen, hogy a folyamat két jelenséghez kapcsolódott: egyrészt a cigányság ugrásszerű méretekből megnövekedő ipari munkavállalásához, másrészt hagyományos települési és lakásviszonyaik országos kampány keretében véghezvitt megváltoztatásához. Az első jelenségkör szoros összefüggésben állt a szocialista nagyipar olcsó munkaerő iránti korlátlan éhségével, amely számára az utolsó elérhető forrást éppen a cigányság kínálta. A második jelenségkör részben az első folyamata volt, részben azonban külön politikai motívumok magyarázták. Egyrészt az, hogy a cigányok nyomorúságos telepein tapasztalható életviszonyok „politikai bombát” jelentettek a rendszer számára, mert önmagáért beszélő cáfolatát adták a hatvanas évek kádári konszolidációs politikájának, illetve az azt megalapozó, általános jólétet hirdető életszínvonal-politikai programnak. A jó hírneve megszerzésén és a forradalom leverése miatt erősen megtépzott nemzetközi reputációja helyreállításán fáradozó Kádár-kormány számára elemi érdeke volt, hogy lépéseket tegyen a botrányos cigánynyomor enyhítéséért. Másrészt a rezsím számára elfogadhatatlan volt a romák telepi léte azért is, mert elkülönülő közösségeik paradox módon kívül tartották őket a totalitárius kontroll bevett tereumaiban, amelyek között a hatvanas évek közepétől kiépülő „puha diktatúrában” már nem az őrszoba és a börtön, hanem – emlékezhetünk – az iskolák, illetve a munkahelyek lettek a legfontosabbak. Azzal viszont, hogy egy évtized leforgása alatt – a hetvenes évek folyamán – a cigányok a szocialista munkahelyeken „belülre” kerültek, egyszeriben alanyaivá váltak mindannak, ami minden más szocialista foglalkoztatottra vonatkozott. Alanyai lettek a munkahelyeken keresztül gyakorolt átfogó kontrollnak és a munkavállalókat megillető járandóságoknak egyaránt – más szavakkal, elnyerték azt a „társadalmi tagságot”, amelyet a rendszer egyértelműen a kötelező munkavállaláshoz kötött. Mint szocialista foglalkoztatottokról, bármely más csoporthoz hasonlóan immár róluk is magának a központi politikának kellett intézkednie és rendelkeznie; szocialista „cigánypolitika” tehát éppen úgy és éppen azért lett, ahogy és amiért szocialista „nőpolitika”, „ifjúságpolitika” vagy „munkáspolitiká”.

Ez valódi változás volt, és a korábbi patriarchális együttélési viszonyok tömeges átalakítását – mint majd látjuk, inkább transzformálását, mintsem tényleges leváltását – jelentette. Addig ugyanis romák és nem romák kapcsolatrendszerét évtizedes, ha nem évszázados szabályok és régen kimunkált tradíciók irányították. Minden falunak, minden városnak, minden körzetnek megvolt a maga „cigánypolitikája”. A szabályokban egy elem azonban közös volt: *a cigányok társadalmon kívülisége*. A társadalmon kívüliséget nemcsak a szokások és a közösségek közlekedési viszonyai, a munkavégzés formái, hanem a fizikai tér tagolása is kifejezte és szabályozta: a cigányok lakhelyei tipikusan a településszéleken vagy a községekől elváló telepeken voltak, külön utakon jártak, külön kutakból ittak, külön kocsmákban mulattak – de még a vásárokon is külön árultak. Mindez azonban egyszer csak megváltozott. Belépve ugyanahhoz az építőipari vállalathoz, bányához, kohóhoz vagy textilgyárhoz, egyszeriben közös lett a tér, közös az étkezde, közös az utca, közös a mosdó, és közös az orvosi váró vagy a tanácsai előszoba – de közös a művezető, a párttitkár, a munkafegyelem és a munkaidő is. A „felső akarat” és a rendszer totalitárius logikája teremtette ezt a közösséget – mégpedig történelmileg igen rövid idő, egy-két évtized leforgása alatt.

Ha pedig a romák egyszer csak *belül* voltak a rendszeren, akkor velük szemben és számukra ugyanazok az elvárások és szabályok váltak mértékadóvá. Hogy a szabályokat érvényesíteni lehessen, át kellett fogalmazni a helyzetet: így lett a *társadalmon kívüliségből* különösebb átmenetek nélkül *hátrányos helyzet* és a *cigánypolitikából* *szociálpo-*

litika. Tekintve, hogy a szocializmus nem ismert közösségi jogokat, s nem ismerte azok legfontosabbikát, a kisebbségi jogokat, ez nem is történhetett másként. A rendszer logikájából a szocialista állampolgárrá formálásnak a politikai alávetésen alapuló eljárásrendje következett, s az egyedül lehetséges út a romák szociálpolitikai terminusokban megfogalmazott *kényszerasszimilációja* volt. „Hátrányaik” szorgos leküzdése révén be kellett illeszteni őket azokba az intézményekbe, amelyekbe mindenki más is illeszkedett: egyazon kötelező általános iskolai oktatásba, egyazon lakótelepi életformába, egyazon egészségügy szolgáltatórendszerébe, egyazon gyerekvédelem szervezeteibe. Persze a „nekik” szánt szolgáltatások kicsit azért „mások”, minőségben lefokozottak, ám mégis ugyanazon intézményrendszer elemei voltak. És e szolgáltatások megszervezésének elve is ugyanaz volt, mint korábban más csoportok szocialista átformálásáé: a romák *kényszerasszimilációja* a maga kampányszerűségében és türelmetlenségében semmivel sem hagyott több helyet a fokozatosságnak és a szabad választásnak, mint egykor az államosítás vagy a tsz-szervezés; a nyomás alól kibújni, a – néha akár igaz jobbító szándéktól vezetett – hatósági kényszert kikerülni törvényes és törvénytisztelő módon aligha lehetett.

Törvényes és törvénytisztelő útnak csak az alkalmazkodás maradt. Az alkalmazkodás persze – csakúgy, mint korábban a magyar társadalom más rétegeinek – idővel valószínűs gyümölcsöt is hozott. Javultak a romák életkörülményei, némi anyagi biztonságot teremtett a stabil kereset, a munkavállalói mivoltukban immár őket is megillető társadalombiztosítási járandóságok. Csakhogy ez az alkalmazkodás egy fontos ponton mégis különbözött attól, amit más rétegeknek kellett korábban végigjárniuk. Mégpedig abban, hogy nemcsak egy szociális helyzet, nagycsaládi és szomszédi közösség, szokások és normák, hanem az *etnikai azonosság* hátrahagyását is megkövetelte. Hiszen a szocializmus körülményei közepette a felső irányítás mellőzésével születő közösségek pusztá léte, az együvé tartozás bárminő kollektív kifejezése rendszerellenes szervezkedésnek, „bűnnek” és „üldözendőnek” számított. Az etnikai helyzetnek szociálissá minősítése éppen e közösségszerveződés létjogosultságának volt hivatva elejét venni, és éppen ebben a vonatkozásban hozta a legsúlyosabb és leginkább visszafordíthatatlan következményeket. Mert a *kényszerasszimilációt* valószínűsra váltani akaró cigányok számára nem sok alternatíva maradt. Vagy igyekezniük kellett, hogy etnikai hovatartozásukat minden úton-módon hátrahagyják és „igazi magyarokká” váljanak; vagy – belátva a feladat eleve reménytelenségét – bele kellett törődniük másodrendű állampolgári mivoltukba és tudomásul venniük, hogy a szocializmusban *cigánynak lenni azonos a szegénység kiszolgáltatottságával*. A harmadik út az asszimilációs kényszer radikális elutasítása volt – kevesek politikai ellenállásával és többek törvényen kívül helyezkedésével.

Ha meggondoljuk, a társadalmi tagság „igazi” tartalommal telítése szempontjából a felsorolt utak mindegyike zsákutcás volt: bár máshogy, de előbb-utóbb mindhárom választípus nagy eséllyel vezetett egyéni vagy/és kollektív kirekesztődéshez. Nemcsak amaz általánoson ismert összefüggés miatt, amellyel a többségben való „feloldódásra” törekvő csoportoknak mindig és mindenütt meg kell küzdeniük. Hiszen tudjuk, a sikeres asszimiláció sokgenerációs folyamat, amihez a választott, próbálgatott pályák évtizedes biztonsága, a régiből és a szerzett újból együvé gyúrt identitások megszilárdítása, a többség és a kisebbség hosszan tartó egymást tanulása kell. Ilyesfajta tanulásra, közös együttélési formák kialakítására és az együttélést szabályozó megegyezések kimunkálására azonban a pártállami logikából következően sem fórumok, sem formák nem álltak rendelkezésre a rendszerváltás előtt. Az együttélést belső építkezés helyett a rendszer külsőleges abroncsa fogta össze, az együtt élő felek egymáshoz való viszo-

nyát pedig alapvetően a hatalomtól való távolságuk eleve beépített egyenlőtlensége determinálta.

Ebben a helyzetben sok felfelé törekvő cigány számára a sikeresnek ígérkező asszimiláció útja – értelemszerűen – a hatalomhoz való közeledés volt: ők lettek a „közvetítő szerepet” betöltő, ugyanakkor közösségeiket kordában tartani hivatott „vajdák” (akár így hívták őket, akár nem). Karrierútjuk biztosíthatott ugyan határozott előnyöket a számukra, de ezek az előnyök többnyire törékenynek és átörökíthetetlennek bizonyultak. Hiszen a „felfelé igazodás” állandó nyomása alatt kapcsolataik előbb-utóbb minden irányból kárt szenvedtek; a tarthatatlan belső feszültségek többnyire visszafordíthatatlanná tették eltávolodásukat a továbbra is mély kiszolgáltatottságban élő kibocsátó közösségtől, miközben a „befogadó” hatalomnak sohasem lettek igazi részei. Nem is szólva azután arról, hogy a „politikai” asszimiláció itt jelzett útja végül is tiszavirág-életűnek bizonyult, s a rendszerváltás után akár meghasonlás és önvád, akár többszörös kirekesztés és izoláció alapjává válhatott.

De az „igazi magyarrá” válás politikamentes útjai – mindenekelőtt a szakmaszerzésen és továbbtanuláson nyugvó foglalkozási utak – sem bizonyultak a tartós beilleszkedés hatékony pályáinak. Tudjuk, hogy ezek az utak az akkori munkaerőpiaci viszonyok közepette igencsak racionális módon meghozott döntések alapján, elsősorban a nehézipari, építőipari szakmákba vezettek. Azokba az ágazatokba és pályákra tehát, amelyek elsőként omlottak össze a kilencvenes évek elejének gyors privatizációs és piacosítási folyamataiban. Tekintve, hogy a cigányok munkahelyi beilleszkedését ritkán kísérte a „feloldódás” másfajta – iskolai, lakóhelyi, szomszédsági, sportszervezeti vagy kulturális – közösségekben, a munkahely elvesztése lavinaszerű folyamatok kiindulópontja lett, és hamar világossá tette e beilleszkedési kísérletek sikerének végtelen bizonytalanságát. Hasonlóan bizonytalanok voltak az értelmiségi asszimiláció útjai is: egy-két ritka kivételtől eltekintve e tanult cigány férfiak és asszonyok mindvégig a befogadó értelmiségi közegek margóján maradtak, pályáútjuk állandó feszültsége pedig később gyakran toroklott egyéni életválságokba, elmagányosodásba, alkoholizmusba, betegségbe.

A „magyarrá válás” egy további, tradicionálisabb karrierútja egyes „cigánynak” tudott foglalkozások társadalmi elismerésének kivívása volt: mindenekelőtt közismerten a zenész cigány családokban. Ez az út azonban mindig különálláson nyugodott: a zenész cigányok a többi cigányhoz képest ugyan magyarnak tekintették magukat, de sohasem fogalmazták meg teljes azonosságukat a többségi társadalommal. Ők valójában nem „asszimilánsok”, hanem a „multikulturalista” megoldások előhírnökei: akik mindig is büszkéek voltak másságukra, és éppen e másság értékei alapján tekintették magukat a nagyobb társadalmi közösség egyenjogú tagjának.

A hagyományos mobilitási csatornák tehát rendre elégtelennek mutatkoztak a sikeres és tartós asszimiláció szempontjából: tömeges felemelkedéshez szociális értelemben sem vezettek, de végképp nem bizonyultak hatékonynak a többségi közösség teljes jogú társadalmi tagságának elnyerését illetően. A fentebb említett második alternatíva, a cigánylét és a szegénység jelentésbéli azonosságának zokszó nélküli tudomásulvétele a betagozódás sikeres útjaként még a fentieknél is kevésbé jöhetett számításba. Egyrészt azért, mert a szegénység önmagában konzerválta a másodrendű állampolgári státust, így az ezt elfogadó cigányok legfeljebb a szegények jogfosztott közösségeiben számíthattak volna befogadásra és társadalmi tagságra; immár közös kívülrekedéssel a szerencsésebb többség „elsőrendű” társadalmán. Másrészt a szocializmusbeli tartós szegénység a rendszerváltás után nem maradt mozdulatlan állapotban: az egykori szegények vékony rétegének sikerült kitörnie és előbb-utóbb integrá-

lódnia az átalakuló piaci társadalomba (még ha többnyire annak szélén is), többségük korábbi szegény léthelyzete viszont effektív leszakadássá transzformálódott. A cigányok széles csoportjai ez utóbbi szegények közé tartoznak. A leszakadással azonban érvényét veszítette a szegénység hallgatólagos tudomásulvételének bárminő értelme. Kívül kerülvén a korábbi patriarchális munkahelyi, lakóhelyi, hatósági stb. viszonyokon, nincs kihez és nincs miért „alkalmazkodni”. A tét immár nem a betagozódás, hanem legalább a társadalmi tagság minimumainak megőrzése vagy sokszor visszaszerzése. A lázadások, az ütközések, a konfliktusok talán ezért is váltottak a korábbiaknál élesebbre: a romák többségének küzdelme ma nem relatív megfosztottságuk, hanem teljes kitaszíttottságuk ellenében folyik. E kitaszíttottság átélése és felismerése visz közülük sokakat radikális utakra; az asszimilációs kényszerre adott válaszok fentebb említett harmadik típusú pályájára. A lázadást, a törvényes rend legitim voltának kétségbevonását, a „magyarokkal” szembeni indulatok hevét, sőt, megkockáztatnám, a tulajdon elleni vétségek, apróbb-nagyobb szabálysértések vagy akár kifejezett törvénytelenségek és bűnök elkövetését nem annyira a szegénység reménytelensége táplálja, mint gyakorta inkább az a düh és tehetetlen gyűlölet, amelyet a leszakadó léthelyzet társadalmon kívülsége vált ki.

Összegezve az itt vázlatosan felidézett betagozódási kísérleteket, azt mondhatjuk, hogy a tömeges kudarc oka végső soron a „szocialista módra” végrehajtott asszimiláció álságos jellegében érhető tetten. A kényszerasszimiláció programja ugyanis társadalmi felemelkedést ígért, de csak azoknak, akik „elfelejtik” cigány mivoltukat. Mint-hogy azonban ezt – akár akarta volna, akár nem – a cigányok többsége nem tehette meg, etnikai másságukat a rendszer más utakra terelte: hátrányos szociális helyzetet, büntetőjogi esetet vagy fogyatékossgot csinált belőle. Hogy ez így volt, annak oka nemcsak maga a kényszer volt: hiszen azt a társadalom más – maguknak később a kikényszerített léthelyzetből mégiscsak elfogadható feltételeket, sőt idővel sikereket kovácsoló – csoportjai is elszenvedték. A cigányság esetében azonban a kényszerrel az etnikai másság szociálpolitikaivá transzformálása párosult, ami, mint fentebb említettem, megakadályozta a „cigánykérdés” néven nevezését, és a többségi-kisebbségi konfliktusokat a munkahelyek, tanácsok, lakóközösségek, iskolák, óvodák, orvosi rendelők zárványaiba kényszerítette. E zárványokon belül persze élt a megkülönböztetés: éltek az előítéletek, a kirekesztési hajlandóságok, a diszkriminatív eljárások. De egyéni és közösségi kisebbségi jogok nem lévén, felszínre hozataluk legfeljebb elosztáspolitikai terminusokban volt lehetséges – azaz úgy, ha a jogfosztottsággal szemben fellépők a szociális hátrányokra hivatkoztak. E tekintetben a cigányok és a szegények helyzete fedte egymást, s úgy tűnt, hogy a „cigánykérdés” megoldásához az út alapvetően a széles értelemben vett szociálpolitika reformjain keresztül vezet.

Az etnikai kérdés szociálpolitikaivá transzformálása a rendszerváltással azután buherángxként ütött vissza. Ez egyrészt a szociálpolitikai rendszer átalakításának mikéntjéből következett, amiről alább még részletesebben lesz szó. Másrészt viszont abból, hogy az új szociálpolitikai program dokumentumai a cigányságot ugyan mindegyre fontos „célcsoportként” említették, de „különleges” státusának és abból fakadó jogosultságainak alapját homályban hagyták. Azaz a cigányság szociálpolitikai szempontból vett kiemelését nem kísérte a csoportot *etnikai* mivoltában megillető kisebbségi jogok, illetve *szegény* mivoltában megillető elosztáspolitikai jogosultságok egyértelmű szétválasztása és intézményes szavatolása. A közelmúltból reflektálatlanul továbbgördített összemosódás következtében pedig továbbra is állandó zavarok és konfliktusok tárgya, hogy a „cigánykérdésben” mi a szociális és mi a kisebbségi mozzanat. Persze

azért a helyzet mégsem maradt teljesen változatlan. Mert bár tisztázás nem, de erőteljes hangsúlyváltás időközben mégiscsak bekövetkezett: mintegy a korábbi folyamat visszajaként, napjainkra a „szociális” mozzanat oldódott fel a „kisebbségiben”, és a leszakadók szegénysége gyakorlatilag etnikai üggyé vált. Ez pedig – mint bizonyítani igyekszem majd – nem egyszerű retorikai kérdés, hanem igen veszélyes társadalmi állapot kiindulópontja. Az újabb keletű fogalmi „feloldódás” ugyanis szociálisan gettósítja a kisebbségi kérdést, miközben szélsőségesen etnicizálja a szociális kérdést. A leszakadók szegények ügye mindinkább „az *etnikum*” ügyeként definiálódik, és e fordított előjelű „feloldásra” építve, a politikai diskurzus egy teljes kisebbségi csoportot jelenít meg a többség „szociális tehertételeként”. A kisebbségi nyelvezetbe átültetett szociális problémára pedig veszélyes válaszok születnek; többnyire olyanok, amelyek immár az etnikai hovatarozás függvényében differenciálják egyes elemi emberi és szociális jogok gyakorlati értelmezését. Így válik a többségitől eltérő és szűkített tartalmúvá a cigányok joga a szabad költözködéésre, a szabad iskolaválasztásra, az egészséges életfeltételek kialakítására vagy akár a tulajdonszerzésre. A folyamat jól kirajzolódó – alább bővebben tárgyalt – társadalmi következménye már ma is érzékelhető a kisebbség és a többség lokális háborúiban és a társadalmi dezintegráció szaporodó jelenségeiben.

A jogi elvek tisztázatlanságán és a jogérvényesítés garanciáinak hiányán túl a helyzet kialakulásában, mint említettem, kitüntetett jelentősége volt a szociálpolitika reformjaként értelmezett gyakorlati változtatásoknak: más szavakkal, az újraelosztás meghatározó elemeiben meglehetősen gyorsan véghezvitt intézményi és szabályozási átalakításoknak. Az átalakítási program középpontjában a nagy elosztórendszerek lebontása állt. A meghirdetett cél egyrészt az állami költségvetés szociálisan „túlsúlyos” kiadási arányainak módosítása, másrészt az állam által nyújtott támogatások célzottabbá tétele, harmadrészt a szociálpolitikai döntési mechanizmusok decentralizálása volt. Ami az első célt illeti, a gyakorlati megvalósításhoz újra kellett definiálni a nagy elosztórendszerekből való részesedés alapjait – és ez mindenekelőtt az „univerzalisztikus” járandóságok „biztosítási elvűvé” minősítésével ment végbe. Azaz úgy, hogy korábban általánosan garantált pénzbeni járandóságokra és intézményi ellátási formákra immár csak a munkaviszonnyal maguknak biztosítási jogosultságot szerzők formálhatnak jogot. A „többiek” az új szisztéma az esetenkénti elbírálás rendszereibe terelte, amivel ügyüket kivonta az általánosan alkalmazandó és ellenőrizhető joggyakorlat hatálya alól, és azt egyesével meghozandó döntések tárgyává tette.

Ugyancsak az ellátás személyfüggővé tétele irányába hatott a rászorultsági elv általános elosztáspolitikai alapelve emelése. Tudjuk, az elosztás korábbi rendszerét számos kritika érte annak „pazarló” jellege miatt; az automatikus járandóságoknak rászorultsági alapúakkal való felváltása ezt a pazarlást kívánta kiküszöbölni s egyúttal célzottabbá is tenni az elosztást. A két célkitűzés közül az első megvalósult, a második azonban vakvágányra futott. A kilencvenes évek végére a „szociális kiadások” összaránya valóban csökkent,⁶ ezt azonban egyrészt a tartós szegénységben és segélyfüggőségben élők reménytelen helyzetbe kerülő csoportjainak kialakulása,⁷ másrészt a szo-

⁶ A társadalombiztosítás, illetve a helyhatóságok által folyósított pénzbeni járandóságok és segélyek együttes aránya az államháztartás kiadásaihoz viszonyítva az 1990-es 24,2 százalékos szintről 1997-re 21,2 százalékra csökkent. (A megfelelő évek Statisztikai évkönyveiben közölt adatok alapján végzett saját számítások.)

⁷ Lásd a TÁRKI Magyar Háztartás Panel és Monitor-vizsgálatainak adatait. (A témával kapcsolatos legfrissebb adatokat a MONITOR, 1999 [szerk.: Szívós Péter–Tóth István György, TÁRKI, 1999] című kötet mutatja be.)

ciális hálón kihullók⁸ tömegének megjelenése kísérte. A célzott támogatási formák elsősorban a szegénység margójára került alsó középosztály szinten tartását segítették. E spontán módon formálódó programnak⁹ azonban ára volt: a még szegényebbek tömegeinek az ellátás rendszeréből való teljes kiszorulása. Így azután a végletesen beszűkült forrásokért való versenyben ott találták magukat egymással szemben a „többségi” és a „kisebbségi” társadalom *egyformán* reménytelen helyzetbe került szegényei, akik között eseti kezeléssel és diszkrécionális döntésekkel kell a helyhatóságok – többségi – testületeinek és tisztviselőinek igazságot tenniük. Hogy e testületek döntéseiket valami módon mégiscsak legitimálják, *kisebbségi* alapú ideológiák születnek, amelyek az „érdemességet” a társadalmilag „kívánatos” magatartásból, ez utóbbit pedig etnikai sajátosságokból eredeztetik. Így állítódik szembe egymással a szerencsétlen sorsú „magyar” és a szociálpolitikán élösködni akaró „cigány” szegény, s fordul karitatív ellátásba az egyik, míg büntető természetű hatósági intézkedésbe a másik esete.

A kisebbségi alapú ideológiák megszemélyesített érvényesítését segíti a megreformált szociálpolitika harmadik sajátossága, annak decentralizált jellege is. A nagy elosztórendszerek lebontását a redisztribúció színtereinek áthelyezése kísérte: az új szisztémában döntő jelentőségűvé váltak a helyhatóságok által biztosított jóléti ellátások. Az önkormányzatok megnövekedett hatalmi szerepét a Szociális törvény még erőteljesebbé tette. Azzal, hogy a törvény az elosztáspolitiká segélyezési alrendszerét teljes egészében a helyhatóságok helyi rendeleteinek rendelte alá, immár tételesen rögzített jogi alapot teremtett arra, hogy a szegények közötti igazságtétel ügye a közösségek saját belügyeként jelenjen meg, és az alkalmazott jogelvek érvénye felett semmiféle

⁸ Az elvileg jogosultak közül a ténylegesen támogatásban részesülők arányára vonatkozó számításokból arra következtethetünk, hogy maga a segélyezési szisztéma rontja a rászorulóknak elérhetőségének mértékét. A segélyezés gyakorlata ugyanis – tiszta és országosan érvényes jogosultsági elvek helyett – a helyi tisztviselők diszkrécionális ítéleteire épül, a megfelelő jogorvoslati fórumok pedig gyakorlatilag teljesen hiányoznak a rendszerből. Mindez önmagában is kemény szelekciót eredményez, amit csak tetéz, hogy az elvileg rászorulóknak jelentős körei – itt a területi korlátok miatt részleteiben nem tárgyalható okok folytán – eleve sem jelennek meg az önkormányzatok és más szervezetek segélyosztó hivatalaiban. A többszörös szelekció végeredménye az, hogy – a számítható becslések szerint – még a legjobban működő helyi segélyezési rendszer is legfeljebb a rászorulóknak egynegyedét-egyharmadát képes elérni és támogatásban részesíteni. (A mai segélyezési rendszer alaphibáiról és működési zavarairól lásd: Ferge Zsuzsa: A MAGYAR SEGÉLYEZÉSI RENDSZER REFORMJA I–III. *Esély*, 1995/6, 1996/1, 1996/2, illetve Horváth Ágota: TÖRVÉNY ÉS ANARCHIA AVAGY TÖRVÉNYES ANARCHIA: A SZOCIÁLIS TÖRVÉNYRŐL ÉS AZ ÖNKORMÁNYZATI SZOCIÁLIS RENDELETEKRŐL. In: AZ ÁLLAMTALANÍTÁS DILEMMÁI: SZOCIÁLPOLITIKAI KÉNYSZEREK ÉS VÁLASZTÁSOK [szerk.: Landau Edit és tsai], Aktív Társadalom Alapítvány, 1995. A segélyezési rendszernek a szegények elérési arányaival mérhető hatékonyságáról lásd: Szalai Júlia: A HELYI ÖNKORMÁNYZATOK SZOCIÁLPOLITIKÁJÁRÓL. In: AZ ÁLLAMTALANÍTÁS...)

⁹ Az elszegényedő alsó középosztály „szinten tartását” mint prioritási elvet egyetlen dokumentum sem írta explicit módon elő – azt az élet kényszerítette ki. A helyhatóságoknak ugyanis mindenkor szembe kellett nézniük segélyforrásaik szűkös mivoltával, valamint azzal a feladattal, hogy a maguk számára értelmezzék a Szociális törvényben homályban hagyott elosztáspolitikai fogalmakat, mindenekelőtt az „önhiba” és a „rászorultság” szempontjait, mint amelyek legitimálják a támogatandó szegények közötti választásaikat. Világos és univerzális kritériumok híján, nyilvánvalóan „magatartási” és „kulturális” attribútumokat kezdtek mérlegelni, hogy döntéseiket „igazságossá” tegyék. Ez utóbbi megfontolások pedig az önkormányzati hivatalnokokhoz már merőben csoporthelyzetük okán „közelebb álló” szegények javára billentették a mérleget. Rádásul érvényes az összefüggés másik oldala is: a csoportközelség miatt előbb ért szót egy helyi hivatalnokkal a munkanélkülivé vált tanítónő, a számláit fizetni nem tudó asztalos vagy a családi válságba került bérszámfejtő, mint az „iszákos” rakodómunkás, a „pénzét szóró” takarítónő vagy a „dologtalan” hajdani cigány szegkovács. Végül a lecsúszó alsó középosztály szinten tartása „racionális” is: az ő szegénységük többnyire tisztán anyagi természetű és általában átmeneti. Támogatásukkal a helyi segélyezés sokszor határozott és látványos eredményeket érhet el – s ez a döntéshozók szemében, paradox módon, visszaigazolja a helyi szelekció itt említett elvét.

felső kontrollt ne lehessen gyakorolni. Ezzel a szegénység kezelése végletesen fragmentálódott, az ellátásokért folyamodók közötti személyenkénti megkülönböztetés, illetve annak többé-kevésbé nyilvánvalóvá tett etnicizálása pedig a helyi közösségek legitím eljárásává vált.

Mindent egybevetve tehát a szociálpolitika rendszerében az elmúlt évtized folyamán bekövetkezett jogi, szabályozási és gyakorlati változások inkább hátráltatták, semmint segítették a „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak szétválasztását, és inkább a többségi-kisebbségi feszültségek növekedéséhez, semmint enyhüléséhez járultak hozzá. A szociálpolitikai elosztás „polgári” és „szegény” rendszereinek éles kettéválasztásával, továbbá az utóbbi alrendszer erős decentralizálásával igencsak meggyengültek a szegények jogérvényesítésének alapjai, miközben éleződött egyénekenkénti versenyük a relatív értelemben évről évre szűkülő önkormányzati források megszerzéséért. Nem kis részben a bemutatott többlépcsős szociálpolitikai fejleménysor teszi tehát, hogy miközben az etnikai összeütközések az elmúlt évek során gyakoribbakká és élesebbekké váltak, azok mégsem eszkalálódtak országos beháborúvá. A konfliktusok többnyire a helyi szegények villongásaiként törnek utat maguknak, és „rendezésük” is lokális keretek között zajlik. A szociálpolitikai „reformnak” ezért végül is a legtöbbit a társadalom sikeres(ebb) rétegei köszönhetnek: a rendszer átalakítása révén a „nagypolitikától” messzi falvak és városok közigazgatási határai mögé szorult vissza mind a szegénység, mind a kiszolgáltatott etnikai kisebbség kérdése, s úgy tűnik fel, hogy rendre helyi túlkapások okozzák, ha az érintett csoportok egymással összeütközésbe kerülnek. Ha pedig így van, akkor a többieknek, a településhatáron kívül élőknek felelősségük sincs a történekekért, de nem is dolguk, hogy a helyi társadalmak belügyeibe avatkozzanak. A „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak tartósult elvi és gyakorlati egybemosása ezért ma is – mint a rendszerváltás előtt – a „társadalmi béke” nap nap utáni fenntartásának legfőbb záloga. Igaz, e szűklátó módon fenntartott társadalmi békéért árat is kell fizetni: mindenekelőtt az általános jogbiztonság vonatkozásában. Mert azt mindenki a maga napi tapasztalatából tudja, még ha talán nem tudatosítja is, hogy az elveiben demokratikus jogrendszer mindaddig a többség számára sem szavatolja a jogot, ameddig hézagosan és jogellenesen értelmezi a törvényt a kisebbség számára.

*

Az eddigiekben a „cigánykérdés” kisebbségi és szociális tartalmainak tartós összemosódását és az összemosódásból fakadó konfliktusokat a cigányság kényszerasszimilációjára, illetve az asszimilációs törekvések rendszerváltás utáni radikális felmondására vezettem vissza. Ez a kép azonban némi kiegészítésre szorul. Egyrészt azért, mert a cigányság a magyar társadalomnak nem az egyetlen kisebbsége; kérdés tehát, hogy hogyan alakult a többségi-kisebbségi viszony a többiek esetében. A szocializmus kisebbségi jogokat nem ismerő rendszerében vajon őket is sújtotta helyzetük szociális és kisebbségi mozzanatainak egymásba olvasztása? Ha nem, az milyen történeti fejleményeknek volt köszönhető? Vagy ha mégis, akkor viszont mi magyarázza, hogy szegregálásuk és kirekesztésük szemlátomást mégsem következett be?

Másrészt árnyalnunk kell a fentebb kialakított képet a hazai politika ma legfőbb törekvése, az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából is. E törekvés ugyanis a cigányság mint kisebbség jogérvényesítésének ügyét túllendíti a belpolitikai küzdelmek terepére, és az európai kisebbségpolitika kontextusába helyezi. Ebben a kitágított perspektívában pedig a „cigánykérdés” állása a magyar jogrend és demokratikus intézményi struktúra „Európa-képességének” kitüntetett mérőeszköze. Mégpedig

azért, mert, mint alább bizonyítani igyekszem majd, a nyugati jóléti államokban az elmúlt két-három évtized során bekövetkezett alapvető társadalmi változások – mindelelőtt a nagy menekülthullámok és a tömeges bevándorlás – relativizálták a kisebbségek hagyományos fogalmát, a fellépő új társadalmi mozgalmak pedig a korábbi kisebbségpolitikai megoldások revíziójára készítették e társadalmak politikaformáló elitjét. A kimunkált megoldásmódok ma még Európa nyugati felében sem „készek” és szilárdak; nem kis részben ebből fakad az uniós országok fokozott érzékenysége a csatlakozni vágyók belső állapotára. Helyes önértékelésünk elemi szükséglete tehát, hogy a cigányság fentebb taglalt kettős kirekesztésének kérdését az európai jóléti társadalmakban ma felszínre kerülő kisebbségpolitikai dilemmák felől is szemügyre vegyük.

A hazai nemzeti kisebbségek asszimilációjáról

Ami a magyar társadalom nem cigány kisebbségeinek közelmúltbéli társadalomtörténetét illeti, e téren mindmáig módfelett hézagosak a tényfeltáró kutatásra támaszkodó ismeretek. Mindazonáltal annyi alaptudással mégiscsak rendelkezünk, hogy kísérletet tehesünk a fentebb említett problémák – a (kényszer)asszimiláció és a belőle fakadó konfliktusok – természetének vázlatos egybevetésére a cigányság és más hazai kisebbségek között.

A kisebbségi kérdésekkel foglalkozók körében többé-kevésbé általánosnak tekinthető felfogás szerint a nem cigány kisebbségek és a cigányság közötti legfőbb különbség a nemzeti, illetve etnikai elhatárolódás mentén adódik. Bár ismeretes olyan álláspont, amely a cigányságot is elsődlegesen nemzeti alapon szerveződő kisebbségnek tartja,¹⁰ mégis, többségben vannak azok, akik éppen a nemzeti jellegű azonosulás és énkép szempontjából lényegi különbségeket látnak a cigány és nem cigány kisebbségek történelmi létrejöttének, illetve mai létezmódjának meghatározó vonásaiban. Mindazok, akik ez utóbbi álláspontot osztják – és közéjük sorolom magamat is –, azaz érvelnek, hogy a cigányság önmeghatározásában is, a többség hozzájuk való viszonyában is jelentős szerepe van az etnikus másság tudatosításának és tudomásulvételének; ugyanakkor ez a szempont a többi kisebbség önképéből és a velük való többségi viszonyból teljesen hiányzik.¹¹ A másik oldalról tekintve, a nemzeti alapú kisebbség-

¹⁰ Egynéhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányukban Csongor Anna és Szuhay Péter igen meggondolkozottat érveket hoz fel az álláspont védelmében. Lásd: Csongor Anna–Szuhay Péter: CIGÁNY KULTÚRA, CIGÁNYKUTATÁSOK, *BUKSZ*, 1992. 2. szám.

¹¹ Ebben a vonatkozásban sajátos határesetet jelent a hazai zsidóság. A mindennapi érintkezésben ugyanis mind maguk a zsidók, mind a „többiek” számon tartják és nap nap után tudatosítják a sajátos „zsidós” jegeket – a külső megjelenés, a habitus, a gondolkodásmód és a beállítódás rassz- és kultúraelemekből együvé szőtt „mátság”-képét, illetve az „együvé tartozást” szimbolizáló jelenségegyüttest. Ugyanakkor e nap nap utáni tudatosítás – és sajátos „mi-tudat”-formálás – anyaga egy többségében erősen asszimilálódott, a nem zsidóktól nemzeti kisebbségként elkülönülni nem akaró zsidóság, amely – a holocaust élményével a háta mögött – mitől sem irtózik inkább, mint hogy magát politikai értelemben vett kisebbségként definiálja. A nem zsidó többség pedig ugyancsak óvakodik attól, hogy a zsidók szándékának ellenében ilyesmit kezdeményezzen. Ebben a helyzetben a kulturális és sorsközösség „mi-tudatára” épülő zsidó csoportidentitás éppen úgy nem válik a politikai önszerveződés alapjává, ahogyan nem válik a zsidók „mátságát” számon tartó – az antiszemitizmus nyíltabb vagy rejtettebb érzületeit máig továbbhordozó – köznapi gondolkodás sem politikai elgondolások kiindulópontjává. Bár a zsidóság asszimilációja távolról sem teljes, és még kevésbé konfliktusmentes, az asszimilációs folyamatnak a többség részéről való felmondását – úgy, ahogyan az napjainkban a cigánysággal történik – azért még a legszélsőségesebb politikai erők sem merik felvetni. Ha pedig egyes ultrajobboldali csoportok ezt mégis megkísérlik, akkor – civilizált országhoz méltó módon – az újabb kori hazai jogrend teljes apparátusa működésbe lép – nemcsak a kezdemények elfojtására, hanem a többségi politikai diskurzus határainak világos kijelölésére is.

szerveződés feltételezi a kisebbség mögött álló, magát intézményesen is megjelenítő többségi nemzet létét, amely anyanemzethez a kisebbség mint fontos referenciapont-hoz és biztonságot adó háttérhez viszonyulhat. A cigányság mint „diaszpórakisebbség”¹² ebből a szempontból is különbözik a hazai nemzeti kisebbségektől. Míg a romák identitását és történelemképét meghatározó módon formálta diaszpóratudatuk ama vezérgondolata, hogy csoportjaik emberemlékezet óta mindig és mindenütt szétszórattatásban vándoroltak és éltek, addig a többi kisebbség a maga önmeghatározásához közvetlen vonatkozást talál a magyarral szomszédos vagy legalább térben közeli országok valamelyikében, ahol a velük nemzeti hovatartozás szempontjából egyívásúak a többséget vagy legalábbis a többség egyik meghatározó csoportját alkotják. E szempontból a különbséget a romák és a többi kisebbség között csak tetézi, hogy a „környékbeli” nemzetek többnyire egyúttal történeti értelemben államalkotó többséget is képviselnek, így nemzettudatuk mögé az elmúlt évszázadok során államnemzettudatuk fedezékét is felzárkóztathatták. Azaz nemzeti önképük nem egyszerűen „*a múlttól és a jövőről való közös tudáson*” (Renan), hanem kézzelfoghatóbb és gyakorlatiasabb tudáselemeken – a közelben lévő nemzeti államhoz és intézményeihez való viszonyuláson – is nyugszik. A cigányság esetében a saját nemzeti háttér nélküli évszázados diaszpóralét már önmagában is akadály volt és maradt a múlt- és jövőtudat közössége kimunkálásának, s végképp azzá lett a viszonyítási pontként felmutatható államkezetek, illetve intézmények történelmi hiánya. Az etnikus/nemzeti alapú szerveződés, illetve a diaszpóratudat/intézményesített nemzeti lét kettős vízvonalstója mentén azután a cigány és nem cigány kisebbségek közötti történelmi és jelenkori különbségek egész sora alakult ki.

Közülük témánk szempontjából különös jelentőségű a kisebbségi önmeghatározás különbsége. Míg a mindenkori nemzeti kisebbségek a szó hagyományos értelmében vett nemzetiségi jogokat követeltek, és magukat az adott politikai-kulturális közösség tagjaiként látták és láttatták, addig a cigányság „közösségét” – mint arról volt már szó – történelmileg a patriarchális viszonyok körülhatárolta társadalmi téren kívüli lét-helyzet teremtette meg. Ez a közösség a dolog természeténél fogva elejét vette mindennemű modern közösségi létforma intézményesítésének; így a politikai és kulturális együvé tartozás kifejeződésének is. E lényegi különbségből azután egy sor további következett: mindenekelőtt az asszimilációs utak elválása és – ettől nem függetlenül – a többségi társadalomban érvényesíthető pozíciók markáns eltérése.

A nemzeti kisebbségek kérdését tárgyaló legújabb kori társadalomtörténeti irodalom tanúsága szerint ez utóbbi vonatkozásban meghatározó jelentőségű volt az a rendkívüli intenzitású asszimilációs hullám, amely a múlt század nyolcvanas éveitől az első világháborúig Magyarország nemzetiségi térképét két generáció alatt gyakorlatilag átforgalmazta: a magát magyar anyanyelvűnek valló népesség arányát az 1880-as 47 százalékról 1910-re 55 százalékra emelte, s ugyancsak jelentősen megnövelte az asszimilációs folyamat egy korábbi fázisában lévő – majd egy-két további nemzedékben végleg elmagyarosodó – kétnyelvű nemzetiségi családok számát.¹³ Minthogy az asszimilációs törekvések elsődleges mozgatója az élethelehetőségeket és a perspektívákat hallatlan mértékben kitágító korabeli modernizáció és városiasodás dinamikus folyamata volt,

¹² A fogalmat Szabó Zoltán igencsak újszerű és revelatív erejű „diaszpóranemzet”-konceptiója nyomán használom. Lásd: DIASZPÓRANEMZET I., II., III. In: Szabó Zoltán: DIASZPÓRANEMZET. Osiris, 1999.

¹³ MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1890–1918. Akadémiai Kiadó, 1978.

ennek tulajdonítható, hogy a kisebbségi azonosulás feladása a nemzetiségek számára többnyire jelentős előnyökkel járt: egyértelműen felfelé ívelő karrierrek, gyorsan javuló életkörülmények igazolták vissza az asszimiláció áldásos hatását. Ráadásul a századelőn az elmagyarosodás döntően spontán módon ment végbe, amire az állami intézkedések inkább csak rásegítettek. Mindennek köszönhetően a fogalomhoz inkább pozitív, mint negatív értéktartalom kapcsolódott, és a kisebbségi elzárkózás hátrahagyása inkább követendő mintaként, mint az önfeladás jeleként értelmeződött. Mindezt azért fontos felidézni, mert a hazai nemzeti kisebbségek történelmi tudatában – még ha később időről időre viharos és megalázó korszakok köszöntöttek is rájuk – alaként, a „békeévek” emlékeként ott él a választott és kívánatos „feloldódás” képe – mégpedig ugyanabban a történelmi „hőskorban”, amelyet a többségi társadalom is a magyar történelem sikerkorszakaként tart számon. A múlt e közössége pedig tartalék és fedezet volt későbbi – már távolról sem választott és nem is mindig sikeres – asszimilációk reményeire.

A spontán asszimilációs folyamatot persze a két világháború, illetve az azokat követő békeszerződéseknek a nemzeti kisebbségeket érintő következményei erősen megakasztották: az országhatárokon kívüre toloncolás, a félelmet keltő mozzanatoktól kísért erőszakos lakosságcserek, a rendőri rajtaütéssel végrehajtott hazai kitelepítések, valamint a „befelé” igyekvő felvidéki, délvidéki és erdélyi magyar és nem magyar csoportok áttelepülését kísérő gyanú, megkülönböztetés és gyakori meghurcolás megannyi sérelem, megbántottság és bizonytalanság forrása volt és maradt. Minthogy azonban ezek a megrázkódtatások a huszadik századi történelem folyamán sohasem kizárólag egy-egy kisebbségi csoportot érintettek, sőt többnyire „beágyazódtak” a vesztes háborúkat követő általános rendteremtés sokaknak drámai fordulatokat hozó folyamatába, a sérelmek nem álltak össze valamiféle újabb kori kisebbségi önképpé. Inkább az ellenkezője történt: a drámák részei lettek a magyar történelmi drámáknak, s így a sorsközösség mozzanatával erősítették az asszimiláció megállíthatatlan folyamatát. Arra az időre, amikor a fentebb elemzett cigány kényszerasszimiláció korszaka eljött – az 1960-as évek második felére –, a nemzeti kisebbségek egyrészt létszámukban igencsak megfogyatkoztak, másrészt nyelvíleg elmagyarosodtak, és – a magyar társadalmat állandó térbeli mozgásban tartó szocialista mezőgazdaság- és iparpolitikának köszönhetően – földrajzilag is jelentősen szétszóródtak. Betagozódásuk a korszak többségi társadalmába gyakorlatilag teljes volt; a szocialista kényszerasszimilációnak így esetükben nem maradt alánya.

A kisebbségi kérdés a nemzeti kisebbségek esetében döntően a közösségi emlékezet, az elszenvedett meghurcoltatások miatti történelmi igazságtétel és a nemzeti tudatot életben tartó kulturális hagyományok kérdéseire szűkül, és ekként fogalmazódott újra a nyolcvanas évek vége táján. A kisebbségi reneszánsznak szociális tartalma nem volt; magának a kisebbségi létnek ugyanis nem volt szociális bázisa. Társadalmi pozícióikat tekintve a nemzeti kisebbségek teljesen integrálódtak a többségi társadalomba, és amennyire ezt a statisztikákból követni lehet, jobbára annak kedvezőbb helyzetű csoportjaiba.¹⁴

¹⁴ Átfogó és mélyreható szociológiai vizsgálatok híján, az állítás igazolására csak néhány indikátor áll rendelkezésünkre. Mindenesetre, a legutóbbi népszámlálás kisebbségi adataiból végzett számításaim azt mutatják, hogy a nemzeti kisebbségi átlagot tekintve – azaz, itt most figyelmen kívül hagyva az etnikai kisebbség, a cigányság adatait –, a kisebbségek magasabban iskoláztak, nagyobb arányban dolgoznak a gazda-

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kisebbségi kérdés valami módon „megoldódott” volna a szocializmusban. Bár egy-egy nemzetiségi iskola fennmaradt – hiszen a határon túli magyar kisebbségek érdekében fellépni szándékozó hazai vezetésnek valamiféle kölcsönösséget mégiscsak fel kellett mutatnia –, a nemzeti közösségek önszerveződésének persze semminemű tere nem volt, s végképp hiányoztak a tételesen lefektetett nemzetiségi kisebbségi jogok. Mindez azonban nem valamiféle diszkriminatív kisebbségpolitika okán volt így, hanem a politikai rendszer lényegéből következett. A rendszer legnagyobb ellensége a közösségiség bármilyen spontán formájának megnyilvánulása volt – lett légyen szó akár az érdekek vagy az érdeklődés azonosságán, akár a vallási hiten vagy a kulturális összetartozáson nyugvó kezdeményezésekről. Közösségek legálisan csak felülről szentesített módon és állandó hatósági ellenőrzés mellett működhettek. E kettős politikai elv a gyakorlatban pedig elegendő garanciát jelentett ahhoz, hogy a „nemkívánatos” önszerveződési tartalmak eleve a kapukon kívülre szoruljanak és elenyésszenek. Hasonló volt a helyzet a jogok terén: a totális állam mindent átfogó rendszerének alanya az állampolgár szélsőségesen atomizált figurája, akinek viszonyait, jogosítványait, jogait és kötelességeit maga a totális hatalom definiálja – ebben az elrendezésben pedig az együvé tartozás köztes helyzetét elfoglaló közösségeknek nem volt helyük. Így persze nem volt az őket megillető kollektív jogoknak sem. Ezért úgy fogalmazhatunk, hogy a kisebbségi jogok – nemzetiek, etnikaiak, vallásiak, szexuálisak vagy, *horribile dictu*, politikaiak – egyszerűen „ideológiaiidegen” természetük elvi okán maradtak ki a szocialista jogrendből, nem beszélve arról, hogy deklarálásuk politikai értelemben is veszélyt jelentett volna a rendszer számára.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk tehát, hogy a nem cigány nemzeti kisebbségek története a szocializmus évtizedei alatt merőben másként alakult, mint a cigányoké. A totalitárius rend nem tette ugyan számukra lehetővé a kisebbségi önszerveződés és jog gyakorlását, de emögött elsődlegesen nem a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció munkált, hanem a rendszer természete. Következésképpen az elszenvedett sérelmek sajátos és paradox módon inkább erősítették és nyomatékosították a korábban megindult intenzív asszimilációs folyamatot. Az alávetés és a jogfosztás a kisebbségekhez tartozókat *itt élésük* alapján sújtotta, annak tartalmában semmi különleges nem volt – amivel a politikai hatalom végképp integrálta őket a többségi társadalomba, noha ezt módfelett sajátos és „kifordított” módon tette. Mindez azt is jelenti, hogy „külön” német, szlovák, román, horvát stb. kényszerasszimilációra nem került sor; hiszen maga a kisebbségi hovatartozás maradt definiálatlan. A második világháború

---

ság modern szolgáltató szektoraiban, és jobb infrastrukturális feltételek, illetve lakáskörülmények között élnek, mint a népesség egésze. (Számszerűen: míg az aktív keresők összlakossági átlagát tekintve, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 1990-ben 12,2 százalék, addig a megfelelő adat a nemzeti kisebbségek aktív keresői között 14,2 százalék volt; míg országos átlagban a keresők 19,9 százaléka dolgozott a szolgáltatási szektorban, addig a nemzetiségi arány 24,3 százalék volt; míg 1990-ben az összlakosság 83,6 százaléka lakott fürdőszobás, 87,1 százaléka vízvezetékes és 87,5 százaléka a csatornahálózatba bekötött lakásban, addig a nemzetiségi körében a megfelelő arányok rendre 84,9, 88,0 és 88,4 százaléknak adódtak.) Figyelemre méltó, hogy az idézett nemzetiségi mutatók *annak ellenére* kedvezőbbek a lakossági átlagnál, hogy a kisebbségeknek ugyanakkor a lakossági átlagot csaknem kétszeresen meghaladó része lakik községekben (65,5 százalék az országos 38,1-gyel szemben); márpedig az említett mutatók tendenciaszerűen előnytelegebbül „szoktak” alakulni faluhelyen, mint városban. (A számítások forrása: A NEMZETISÉGEK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI. KSH, 1995.)

után megmaradt, illetve ide vándorolt kisebbségek szociális pályái pedig – vélhetőleg nem kis részben az önvédelem erőteljes erőfeszítései miatt – viszonylag előnyös pozíciókhoz juttatták a kisebbségek tagjait, ami elejét vette annak, hogy a nemzeti kisebbségek ügye sajátos „szociális kérdésként” artikulálódjon.

Az itt röviden vázolt előzményekből szinte természetesen adódott, hogy a rendszerváltás után a nemzeti kisebbségek esetében a kisebbségi kérdés elsősorban mint a *polgári szabadságjogok* kérdése merült fel. Az egyesülés, a véleménynyilvánítás és a hit szabadsága – a rendszerváltás pillanatában visszanyert szabadságjogaink e legfontosabb hármasa – persze utat nyitott a kisebbségi önszerveződésnek is. E jogok azonban természetük szerint az *egyén* jogai, amelyek gyakorlásából közösségek ugyan igen, de *közösségi* jogosítványok és garanciák még nem születnek. Ez utóbbiak viszonylag hamar kirajzolódtak a politikai pártok, a szakszervezetek és az egyházak esetében – a nemzetiségi alapú közösségek ügye azonban mindmáig sok tekintetben rendezetlen. Az 1993-as LXXVII. törvény A NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK JOGAIRÓL – amelynek elemzésére a későbbiekben még bővebben kitérek majd – bátortalan lépéseket tett arra, hogy a kisebbségi önkormányzatok életre hívásával szervezeti formát adjon ez utóbbi típusú képviselőnek, de a leglényegesebb kérdést, a nemzeti kisebbségi érdekek *politikai* megjelenítésének ügyét változatlanul nyitva hagyta. A kisebbségek parlamenti képviselőtől napjainkban folyó heves vita pedig jelzi: a nemzeti kisebbségek számára az *igazi* kérdés ma nem kulturális és oktatási jogosítványaik szavatolása, nem a tér biztosítása sajátos hagyományaik ápolására, hanem nemzeti mivoltukban egyenjogú *politikai* részvételük a polgári törvényalkotásban.¹⁵

Felidézve a fejezet elején felvetett kérdéssort, mindezek után érdemes összegeznünk a nem cigány kisebbségek és a cigányság mára kialakult helyzetében mutatkozó legfőbb különbségeket. Először is, korábbi történelmük igencsak eltérő pályáiból következően, a nemzeti kisebbségek mentesültek a szocialista kényszerasszimiláció külön terhétől; sőt az elmúlt évtizedek ellentmondásos folyamatai inkább erőteljes társadalmi integrációjukat segítették elő. Így a mai hazai kisebbségek között a kényszerasszimiláció *egyedüli* áldozata a cigányság, mint ahogy egyedüli elszenvedője a kényszerasszimiláció folyamányaként előállt helyzetnek: a közösségi hovatartozás kisebbségi és szociális dimenziói állandó összekeveredésének, illetve az azt kísérő szegregációs törekvéseknek is. Mindebből azután egy további lényegi különbség következik; mégpedig a kisebbségi politizálás tartalmaira nézve. Kisebbségi alapú érdekeik politikai megjelenítése persze a nem cigány és a cigány közösségeknek egyaránt ügye; közösségi

¹⁵ A kisebbségi alapú parlamenti képviselőt követelését ma legélesebben egyébként cigány politikusok vetik fel, akiknek erre sok tekintetben a nemzeti kisebbségektől eltérő – írásom későbbi részében részletesen bemutatandó – okaik vannak.

Tanulmányomnak nem tárgya, hogy állást foglaljon abban: vajon „jó-e”, hogy a kisebbségi követelések középpontjában ma az országgyűlési képviselő – valóban megoldatlan – ügye áll. Kétségtelen tény, hogy a követelés a szó jogi értelmében „jogos”: hiszen arról, mint egy későbbi külön törvény keretében külön szabályozandó kérdéstről, az 1993. évi LXXVII. törvény egyértelműen rendelkezett. E későbbi „külön törvény” ugyanakkor mindmáig nem született meg. Fontos azonban megjegyezni, hogy megalkotása földcsuszamlásszerű változásokat indítana el a hazai demokratikus intézményrendszerben; hiszen elvileg borítaná fel a parlament mai – politikai pártokon nyugvó – építkezését. Éppen ezért nem egyszerűen kisebbségi „belügy”, hanem a magyar demokrácia alapkérdése, hogy a politikai képviselőt ésszerű követelése milyen gyakorlati megvalósítást nyer majd a következő években. Annyi azonban bizonyos, hogy az immár sokéves „törvényalkotói mulasztás” egyre feszítőbb konfliktusok forrása, a kérdés valaminő rendezése ezért nemigen halogatható.

politikai képviselőjüknek azonban mégis döntően más és más a közelebbi célja. A romák esetében a politikai befolyás intézményes biztosításának legfőbb mozgatója és tétje a közösség szociális és kisebbségi meghatározottságainak különválasztása, ami a kisebbség öndefiníciójának és mások által való elfogadásának alapfeltétele. A többiek esetében a kisebbségi (ön)meghatározás előbbi bázisai már adottak; számukra a nemzetiségi alapú politizálás értelme a polgári törvényalkotás kisebbségjogi felügyelete és védelme. Másként mindezt úgy összegezzük, hogy – tartalmát tekintve – a politikai részvétel követelésével a roma közösség *kisebbségként való elismertetéséért* küzd; ugyanakkor a többiek – a már elismertek – eddig kivívott *közösségi jogaik intézményes garanciáinak kiteljesítéséért*. Márpedig ez lényegi különbség, aminek további messze vezető elméleti és gyakorlati következményei vannak. Az elméleti implikációk közül talán a legfontosabb, hogy amint a társadalmi helyzet „szociális” és „kisebbségi” mozzanatainak szétválasztására irányuló törekvéseiket úgy értelmezzük, mint a romák küzdelmét egyenjogú kisebbségként való elismerésükért, e küzdelmek azonmód elveszítik „különleges hazai” jellegüket. A jelenség egyszeriben úgy áll előttünk, mint *egyike* azoknak a modern emancipatórikus mozgalmaknak, amelyeket ma Európa-szerte a legkülönbözőbb kisebbségek folytatnak a maguk egyenlő társadalmi tagságáért. Így felfogva, ezért egyfelől a mélyebb társadalmi önismeret, másfelől a „cigánykérdés” politikai alternatíváinak pontosabb tisztázása érdekében érdemes alaposabban szemügyre vennünk az elismerésért folyó harcok sokszínű palettáját, illetve e küzdelmeknek azokat a legfőbb társadalmpolitikai vonatkozásait, amelyeket az elmúlt két évtized új szempontú demokráciakritikái a nyugati jóléti társadalmak kisebbségi konfliktusai nyomán felszínre hoztak. Ami pedig a gyakorlati vonatkozásokat illeti, fontos tanulságokkal jár majd számunkra a „többi” kisebbség és a cigányság politikai törekvéseit illető fenti különbségtétel, amikor közelebről megvizsgáljuk, hogy mennyiben kínál mozgásformát a nemzeti kisebbségeknek és mennyiben a roma etnikumnak az a közös „karám”, amelybe képviselőjük ügyét a kisebbségi önkormányzatok gondolatát jogi formába öntő törvény terelte.

(Befejezése következik.)

Térey János

JÚDÁS

A fejjadás nem keverhet
 Üzelmeibe érzelmeket.
 Égető szükségü tervek
 Jelölik ki útját: napkelet;
 Simabőrű és valószínűtlen,
 Akárcsak egy Garnier-modell.
 Krisztus el, Júdás utána,
 Júdás utána: Krisztus el.